

МРНТИ 15.41.43

БАЛАЛЫҚ ШАҚТА ГЕНДЕРЛІК СӘЙКЕСТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Г.Б. Исмагамбетова, А.Ж. Аяпбергенова

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
gulnur.daulova@mail.ru, ayapbergenova2710@gmail.com

Мақалада гендерлік сәйкестік мәселесінің теориялық негіздері қарастырылған. Бастауыш сынып жасындағы балалардың жыныстық рөлдік сәйкестігінің психологиялық ерекшеліктері және осы үрдіске жақын қоршаған ортаның ықпал ету мүмкіндіктерін анықтауды теориялық тұрғыдан негізделді. Бастауыш сынып жасындағы балалардың гендерлік дамуын, соған сәйкес өзін-өзі бағалау сапаларының қалыптасуын, гендерлік ерекшеліктеріне байланысты әлеуметтік қысым көрсету ықтималдығын зерттеудегі негізгі теориялық көзқарастарды талданды. Сонымен бірге бастауыш сынып жасындағы балалардың гендерлік сәйкестігі, психологиялық ерекшеліктері, балалардың тұлғалық қалыптасуына ықпалы сипатталады. Бастауыш сынып жасындағы балалардың гендерлік сәйкестігінің қалыптасуына әсер ететін психологиялық және әлеуметтік-мәдени факторлар анықталды.

Түйін сөздер: бастауыш сынып жасы, гендерлік сәйкестік, психологиялық ерекшелік, жыныстық рөл, гендерлік ерекшелік, жыныстық жетілу, орта әсері.

Қазіргі заманғы қоғам жыныстар арасындағы қарым-қатынас аумағында құндылық адамгершілік бағдарлардың түбегейлі өзгеруімен сипатталады. ТМД елдерінде және Қазақстан қоғамында әйелдер мен ерлердің әлеуметтік рөлдері ауысып, жыныстардың бір-бірінен айырмашылығы жойылып бара жатқандай көрініс туындауда. Оның бірден-бір себебі жағымсыз ақпараттық ортаның әсерінің болуы мүмкін деген ойға келеміз. Жоғарыда аталған мәселелердің көкейкестілігіне байланысты оны адамның тұлғалық ерекшеліктерінің басты сапалары қалыптасатын шақтан, яғни, бастауыш мектеп жасындағы балалардың жыныстық рөлдік сәйкестілігінің психологиялық ерекшеліктерін зерттеуден бастағанмыз жөн.

Осы уақытта гендерлік сәйкестікті қалыптастыру мәселесі жөнінде жасалынған бірқатар теориялық тұрғылар мен тұжырымдамалар жоқ емес, дегенмен ондай зерттеулердің аумағы қазіргі күннің өзінде тапшы.

Аталмыш мәселені зерттеуге арналған және гендерлік ұстаным бағдарында орындалған жеке-дара жұмыстарды ғана кездестіруге болады. Психологиялық зерттеулердегі гендерлік бағыт тұлғаның гендерлік сипаттамалары жыныстардың арасындағы қатынастарда байқалатын психологиялық бітістеріне талдау жасауымен анықталады.

Ер және әйел адамның жынысына тән тұлғалық ерекшеліктерін, олардың әлеуметтік рөлдері мен ортадағы мәртебелерінің алдын-ала анықталып белгіленуінен, мінез-құлықтың жыныстық-рөлдік үлгілерінің тұрақты белгіленуі жөніндегі ой-пікірлерден, тұлғаның дәстүрлі гендерлік таптауындармен шектелмеген дамуы мен өзін іс жүзінде көрсетуіне мүмкіндік береді.

Адамның аты-жөніне қатысты жынысты анықтау алгоритмдері Азия елдеріндегі ерекшеліктері мен оқушының жынысы мен жетістігі арасындағы байланысты зерттеген бірқатар шетелдік зерттеушілердің гендерлік ерекшеліктер тұрғысындағы еңбектері тың мәселелерді қарастыруда.

Ресейлік психолог В.С.Мухина өз зерттеулерінде бастауыш мектеп жасындағы балалар өзінің жыныстық сәйкестігін ұғынумен шектелмей, өзін ұл не қыз ретінде айқындауға тырысады. Мысалы, ұлдар қыздар сияқты мейірімді, жылы жүзді, жайдары болмай, батыл, мықты болуы тиіс екенін біледі. Өйткені оларды солай етіп тәрбиелейді. Сәйкесінше, ұл балалар ерлерге, қыз балалар әйелдерге еліктеу моделін меңгере бастайды. Балалар мен өзін олар “ұлдар”, “қыздар” деп ұғынып, екі тарапқа бөлінгенімен, бастауыш мектеп жас шамасында жыныстық-рөлдік қатынастары соншалықты айқын көрініс таппайды [1].

Н.К.Радиана бастауыш сынып оқушыларында өзін-өзі бағалау дамуының ерекшелігін зерттеу үшін гендерлік талдау әдіснамасын қолданды. Н.К.Радиана «әйелдердің» енжар, тәуелді, келісімге келгіш фемининдік мінез-құлық типін және «ерлердің» – тәуелсіз, дербес, өз-өзіне ішкі сенімі бар маскулиндік типін сипаттайды. Автор ерекше атап өткеніндей, әйелдер типі бойынша тәрбиелеудің дәстүрлі стилі

қыздарды да, ұлдарды да өзін-өзі төмен бағалауға келтіреді, ал тәрбиелеудің ерлер стилі екі жыныс өкілдерінің де өзін-өзі қабылдау мен өзін-өзі бағалаудың неғұрлым жоғары деңгейін қалыптастыруға мүмкіндік береді [2].

Бастауыш мектеп жасындағы балаларда өзін-өзі бағалаудың қалыптасуы туралы колда бар зерттеулерді жалпылай отырып, біз мына жайттарды анықтай аламыз: біріншіден, бастауыш сынып оқушыларында өзін-өзі бағалауды қалыптастыру механизмдері әртүрлі; екіншіден, өзін-өзі бағалау - гендерлік сәйкестікті қалыптастырудың негізі.

Алайда отбасыларының тұрмыстық жағдайын екіге бөліп (жоғары, төмен) қарастыру гендерлік сәйкестікті қалыптастыру үдерісін бақылау мүмкіндігін береді. Біздің пікірімізше, барлық жас кезеңдерінде жас ерекшеліктерімен қатар жеке ерекшеліктер де білінеді, олар тұлғаның даму ерекшелігіне де, қалыптасқан гендерлік стереотиптерге де негізделеді.

Н.К.Радинаның жүргізген зерттеулерінде бастауыш сынып оқушыларының сәйкестендіру құрылымындағы жас динамикасы мен өзіндік сипаттық өзгерістері көрсетілген. Мысалы, 1- сыныпта қыздар сәйкестігі біркелкі дамиды болса, 3 - сыныпқа қарай қыз балаларда лидерлік қасиеттің басымдылығы байқалады, осы қасиеттің негізінде қыздар арасында өзара бөліну, топ-топқа іріктелу сияқты әрекеттері көріне бастайды.

Егер ресми танылмаған қыз балалардың, әдетте, сыртқы түрі тартымды келетінін, ал ресми танылған қыздардың оқуда табысты екенін ескерсек, әлеуметтік стереотиптер қыз балалардың тұлғалық дамуына онша қолайлы болмайтыны дәлелденеді. Бірінші сыныптан үшінші сыныпқа дейін формалды озық ұлдар дамудың неғұрлым қолайлы жағдайында болады. Анасына неғұрлым ұқсас ұлдардың ресми танылған және лидерлік қасиеті іс-жүзінде бірдей, ерлер мінез-құлығын қалыптастыруға бастама болады.

Бұл - біздің пікірімізше, гендерлік стереотиптердің жүзеге асқанының дәлелі. Аталмыш стереотиптер бойынша, ұлдарды жоғары жетістіктерге, қыздарды ұжымда жайлы жағдай жасауға баулиды. Ұқсас стереотиптер ықпалының салдарын шынайы өмірден байқауға болады (дене тәрбиесі сабағында қыздар қуып жетіп, артына қалдырған ұл бала жыламсырап: «Сендер мені қуып жете алмау керексіңдер, сендер қыздарсыңдар ғой» дейді). Баланың жеке ерекшеліктері ерлер мен әйелдер рөлі туралы дәстүрлі түсініктер қысымымен ескерусіз қалатыны анық.

Бастауыш сынып жасындағы ұл-қыздардың уәждері түрлі бағытта екендігі, қыз балаларда тұлғааралық бағдардың біршама басым келуі туралы жеке мәліметтер бар. Ұлдар үшін іс-әрекеттің өзі біршама тартымды.

Біздің пікірімізше, жас ерекшеліктер мен гендерлік сәйкестіктіктеріне қарай балалар мінез-құлығында стереотипке сай және гендеріне тән емес те қылық көрсете алды. Бұл айырмашылықтар, әсіресе, құрбы-құрдастарына қатысты айқын білінеді.

Психологиялық оқулықтарда түрлі жас кезеңдеріндегі балалардың өшпенділігін (агрессиясын) зерттеуге арналған еңбектер аз емес, алайда осы мәселені талдау кезінде гендерлік стереотиптердің бастауыш мектеп оқушыларында өшпенділікті қалыптастырудағы ықпалы бар екендігі қызықтырды. Ұлдар мен қыздардың арасындағы гендерлік айырмашылықтар қатарына кіретіні анықталды.

Американдық психологтар С.Кросс және Л.Мэдсон (Cross, Madson, 1997) әйелдер мен ерлерде әртүрлі тұжырымдамалардың салдарынан бірінші балада, ол «өзара тәуелді» сипатта болса, яғни басқа адамдармен қарым-қатынасының негізінде құрылса, соңғы балада «тәуелсіз» - басқа адамдармен өзара қарым-қатынас жеке мақсаттарға қол жеткізудің құралы деген [3].

Ресей ғалымдарының зерттеулері негізінде бастауыш мектеп жасындағы балалардың еліктеп сәйкестену қасиеті олардың өзін беделді ересекке ұқсату механизмі екенін дәлелдейді. В.С.Мухинаның талдауы бойынша, үлкен адамдар қатты ашу-ызасын көрсеткен кезде баланың бойында мінез-құлықтың жағымсыз түрлерін қалыптастыратынын айтады. Алайда мектеп жасына қарай балалар мінез-құлық нормаларын, құқықтары мен міндеттерін саналы түрде меңгере бастайды. Дәл осы бастауыш мектеп жасында балалар ересектер берген бағаның ықпалымен туындайтын нормативті білімдер мен рухани сезімдерін «ішіне ұялатады». Ересектерге еліктеу саналы сипат алады: бала ойланып, өз қылығын басқа адамдардың бағалауымен өлшемдеп, рөлдік стереотиптерді іске асыру барысында мінезін орнықтыруға тырысады, яғни, әлеуметтік тұрғыдан, айналасындағы адамдармен әрекет жасауға талпынады. Бастауыш сынып оқушылары жаңа әлеуметтік рөлге тиесілігін саналы түрде қабылдап қана қоймай, оны әлеуметтік өзара қатынастар қисынынан өткізуге тырысады [1, 26-28].

Л.И.Божович көрсеткеніндей, эмоциялық бағалау баланың беделді ересектерден үйренетін алғашқы қасиеті, ол баланың әлеуметтік қатынастар кеңістігінде таңдайтын әрекеттерін белгілейді [4].

В.И.Слободчиков, Е.И.Исаевтың байқағанындай, бастауыш сынып оқушылары құрбы-құрдастарының ықпалымен қалыптасқан өзі туралы түсінігі оның өзіне деген көзқарасының негізін құрап, оның әлеуметтік қатынастардағы тәртібін реттеп, осы әрекеттерін өзі үшін өте маңызды деп санайды. Бастауыш сынып жасындағы балада тұлғаның өзін-өзі сүюі, басқа адамдарға жан ашуы, басқа адамдарға жағымды көзқарас білдіруі, жауапкершілік танытуы сияқты әлеуметтік белгілері туындап, одан әрі дами бастайды [5].

Ю.Е.Алешина, А.С.Волович өз зерттеулерінде бастауыш сынып жасындағы ұлдар мен қыздардың гендерлік әлеуметтенуінің ерекшеліктерін жан-жақты қарастырады. Ресейлік ғалымдардың пікірінше, бастауыш сынып жасындағы ұлдардың әлеуметтенуіндегі қиындықтар мына жайтқа байланысты [6]. Қыздардың жыныстық-рөлдік сәйкестену ерекшеліктері былайша сипатталады: бір жағынан, анасымен бастапқы сәйкестенуі және мәдениетте «шынайы әйелдің» қатаң стереотипінің болмауы гендерлік сәйкестіктің оң қалыптастуына септігін тиізеді. Екінші жағынан, анасы мен қызының симбиотикалық қатынастары қыз баланың бойында өзіне деген нық сенім мен дербестікті орнықтырмайды және оған қоса ерлер мен әйелдер құндылықтарының іс-жүзіндегі бағыныштылығы қыз балалардың жыныстық-рөлдік әлеуметтенуін қиындатады. Нәтижесінде әйелдер рөлінің жүктемесі өсіп, «екі есе ауырлайды». Егер жыныстық-рөлдік сәйкестену ұлға қарағанда қыз бала үшін жеңіл боп көрінсе, жыныстық-рөлдік ықыластың қалыптасуы қиынға түседі.

Міне, сөйтіп, ғалымдардың пайымдауынша, жыныстық-рөлдік әлеуметтену оның қазіргі күйінде қайшылықтар туғызады: ұлдарды енжарлыққа, әлеуметтен тыс белсенділікке итермелесе, қыздарды, керісінше, шамадан тыс белсенділікке, басымдылық көрсетуге шақырады. Сонымен қатар олар (қыздар мен ұлдар) дәстүрлі жыныстық-рөлдік стандарттарға бағдарланған қоғамда өмір сүруі тиіс.

Таңдаған зерттеу тақырыбының логикасына сәйкес, жасөспірім кезіндегі гендерлік сәйкестіктің қалыптасу ерекшеліктеріне де тоқталуымыз қажет. Өз зерттеулерінде көп авторлар жасөспірімдік кезең жыныстық сәйкестікті қалыптастырудағы неғұрлым қиын жас деп санайды және т.б.. Шетелдік психологиялық ғылымда жасөспірім жасын сезім тұрғысынан күрделі кезең деп қарастыру кең тараған.

З.Фрейд жасөспірім кезеңін тартысқа толы деп сипаттайды, біріншіден, индивид санасы ұғынбаған қоғамдық тыйымдармен қатар оның жыныстық құмарлығы «оянады»; екіншіден, ішкі тартыстар, аға буынмен, әсіресе, өз жынысындағы ата-анамен күрес шиеленісе түседі [7].

Жеке компоненттері қаншалықты біртіндеп қалыптасса да, саналы «меннің» туындау кезеңі болып бұрыннан жасөспірім кезеңі саналады деген И.С.Кон., өзіндік сана-сезімнің дамуы - өтпелі кезеңнің негізгі психикалық үдерісі. Іс жүзінде барлық отандық психологтар бұл жасты «өзіндік сананы қалыптастырудың қиын-қыстау кезеңі» деп атайды [8].

Акселерация құбылысына байланысты жасөспірім кезеңінің шегі біршама төмендеп, қазіргі кезде дамудың бұл кезеңі шамамен 10-11 жастан 14-15 жасқа дейінгі мерзімді қамтиды. Шамамен 11 жаста жасөспірімдерде өзінің ішкі әлемін құру қажеттілігі туындайды, кейіннен олардың өзін-өзі тануы күрделеніп, тереңдеп, сонымен бірге оның саралануы мен жалпылануы күшейе түседі. Жасөспірімдерде өзіндік сана-сезім мен өзінің «меніне» қызығушылығының артуы жыныстық пісіп-жетілу, физикалық даму, ер жету үдерістерінен туындайды. Бұл үдерістер құрбы-құрдастардың, ересектердің назарына түседі. Жасөспірімнің өзін-өзі тануының, ішкі әлемін игеруінің негізгі тетіктерінің бірі тұлғалық рефлексия, мәселені шешуге бағытталған логикалық рефлексиядан айырмашылығы тұлғаның өзін-өзі тану әрекеті. Бұл ерекше зерттеу акті, адам өзінің ішкі әлемін зерттеп қана қоймай, сонымен қатар өзін де зерттеуші ретінде зерделейді. Тұлғалық рефлексияның ерекшелігін рефлексиялық күтілімдер құрайды, яғни, бұл адамның өзін қоршаған ортадағы басқа адамдардың ол туралы ойлары туралы түсінігі.

Соңғы кезде гендерлік сәйкестікті қалыптастыру мәселесі тұлғаны зерттеудің, оны тәрбиелеу мен оқытудың, тұлғааралық өзара әрекет сипатының басқа да қырларымен байланыста қарастырылатын жеке жұмыстар жарық көргенін айта кеткен жөн.

Ғалымдардың көзқарасы бойынша, мектеп оқулықтары да мұғалімдердің қыздар мен ұлдарға деген түрлі көзқарасын бекіте түседі. Басты кейіпкерлердің басым бөлігі – ұлдар мен ерлер. Әңгімелердің, көрнекіліктердің көбінде әйел кейіпкерлердің мінездемелері стереотипті: олар енжар, тыстан келетін көмекке, қолдауға сүйенеді.

Әлеуметтік міндеттердің дәстүрлі саралануы адамның сана-сезімінде жынысқа қатыстылықтың баламасы түрінде сақталады. Бала біртіндеп адам мәдениетінде түзілген шал – кемпір, ер - әйел, ұл – қыз жыныстық жіктемесіне тартыла бастайды. Сонымен қатар бастауыш сынып оқушылары осы түсініктерді толықтыратын сапалық қасиеттерді (ер мінезділік, әйел жандылық, ерлік, нәзіктік, күш-қайрат, әлсіздік) игере бастайды. Мәселен, халқымыздың «Еркек – бас, әйел – мойын», «Алтын басты әйелден бақа басты еркек артық», «Ананың ізін қыз басар, атаның ізін ұл басар» - деген мақал-мәтелдерде үнемі

ер және әйелдердің қарама-қайшылығы мен бірлігі астарлы сөзбен беріліп отырады. Тіл мәдениетінің қазіргі кеңістігінде «ер» мен «әйел» бірыңғай антонимға айналса да, әлі күнге дейін жыныстардың психологиялық теңдігі әлі орнаған жоқ.

И.С.Клецина, Н.Н.Оболенцева өз зерттеулерінде оқулықтардағы еркек жынысты тұлғалар бейнесінің жалпы саны әйел бейнесінен екі есе көп екенін анықтаған. Т.В.Виноградова және В.В.Семенова жоғары сынып оқушыларының мектеп оқулықтары стереотиптердің біртұтас жиынтығын ұсынуды жалғастыратынын анықтады [9].

Бұл құбылыстар мына жағдайларға байланысты мүмкін болып отыр: ерлер мен әйелдердің әлеуметтік рөлдерінің қарсыластығының кенет әлсіреуі; еңбектің дәстүрлі гендерлі бөлінуі қатал ережелерге бағынбайды; көптеген әлеуметтік рөлдер жыныстық белгі бойынша мүлдем бөлінбейді. Жалпы қазіргі еңбек іс-әрекеті белгілі дәрежеде ерлер мен әйелдердің мінез-құлықтарындағы және психологиясындағы айырмашылықтарды келтірді. Маскулиндік пен фемининдіктің мәдени стереотиптері өзгеруде. Олар қаталдығы мен қарсыластығынан айырылып, көбіне әйелдер көзқарасына жақын келеді.

Ұқсас пікірді өз жұмыстарында Л.В.Штылева [10] көрсеткендей, дәстүрлі мәдениеттің қатал стандарттары әйел және ер сипаттарына қатысты жеке белгілердің ашылуына, жыныстардың теңдесуіне, демократиялық қатынастардың тұрақты дамуына елеулі кедергі болады. Гендерлік білімнің мектепте дамуы адамды белгілі бір жыныстық белгісі бойынша мұқатқа негіз болмайтыны туралы түсінікті қалыптастыруға, ұл мен қызға барлық құқықтарын толық пайдалануға жағдай жасап, кең мүмкіндіктер береді. Оқушылар өзінің қайталанбас жеке белгілері негізінде өзін-өзі танып және өзін-өзі іске асырудың жолдары мен тәсілдерін еркін таңдайды. Гендерлік педагогика гендерлік сәйкестік бірыңғай, қатал, барлық ұл мен қыздар үшін өз жынысы шеңберінде бірдей емес деген қағидаға сүйенеді де, гендерлік айырмашылықтардың көптігін, даралығын, икемділігін мойындайды.

Гендерлік ұстаным педагогикасында әлі де «ғылыми экзотика» ретінде қабылданатын болғандықтан, балалардың гендерлік әлеуметтенуі үдерісін түсініп, оған кәсіби деңгейде қатысу үшін педагогикаға тиісті әдіснамалық және әдістемелік кешен қажет. Бұл кешен гендер, мектеп оқушыларын тиімді түрде гендерлі әлеуметтеу жағдайлары, гендерлік технологиялар сияқты тәрбие мен оқудың педагогикалық қырлары туралы ғылыми білімдер жүйесін қамтиды. Осы жайттарды ескере отырып, автор «білім беру саласындағы гендерлік өлшем» ұғымын пайдалануды ұсынады.

Білім алу – баланың теориялық білім, білік, дағдыларды игеру үдерісі мен нәтижесі. Бала оқу және тәрбие үдерісінде, мұғалімдермен, сыныптастармен, мектептегі түрлі субъектілермен педагогикалық өзара әрекет үстінде білім алады.

Білім саласындағы гендерлік өлшем дегеніміз – өзінің жыныстық сәйкестігін түсіне білетін ұл мен қыздардың жағдайы мен дамуындағы, өмірлік мақсаттарын таңдауындағы, биологиялық жынысқа байланысты өздерінің мектеп ұжымында, құрбы-құрдастар арасында мәртебесін анықтауындағы педагог ықпалының салдары мен нәтижелерін бағалау. Педагогикалық ұжым «гендерлік тұрғыдан сезімтал» болуы тиіс. «Гендерлік сезімталдық» дегеніміз - гендерлік сәйкестікті балалардың бойында қалыптастыруда педагогтың әлеуметтік ортаның вербалды (сөзбен берілген), вербалды емес (сөзбен берілмеген), заттық ықпалын бақылап, ұғынуы, соған байланысты жұмыс әдістері мен түрлерін үлгілеуі, жыныстық белгі бойынша мұқатудың (дискриминациялау) кез келген көрінісін байқап, алдын алудың жолдарын қарастыруы.

Л.В.Штылеваның пікірінше, мектеп - гендерлік стереотиптердің практикалық мәні толық ашылатын, гендерлік рөлдер толығымен анықталатын, қарама-қарсы жыныспен өзара қатынастары айқын бекітілетін орта [11].

Т.Дьяченконың [16, 58-67] тәжірибелік зерттеулері мектепте гендерлік зорлық бар екендігін анықтады, яғни, мектепте жынысына қарай оқушылардың теңсіздігі байқалады деген сөз. Бұл жайттың дәлелі: егер жыныстық жағынан бірыңғай топтарда жәбір көргендердің саны бірдей болса, ұлдар ренжіткен қыздар саны, ренжіген ұлдар санынан екі-үш есе көп. Автор жасына қарай өзгеріп отыратын қыздарға қарсы бағытталған зорлық-зомбылықтың неғұрлым кең тараған мынадай түрлерін бөліп көрсетеді: мазақтау; меншікке қарсы бағытталған әрекет (заттарды бүлдіру, ұрлау), физикалық күш көрсету (тебу, итеру, ұру). Қыздарға көрсетілген гендерлік зорлықтың басты түртікілері - қыздармен бірге ойнау (1-2 сынып ұлдары үшін); күш пен билік көрсету (2-3 сынып ұлдары); өзіне көңіл аударту, қызға сүйіспеншілік білдіру (3 - сыныптан бастап ұлдардың арасында). Қыздар жағынан гендерлік зорлықтың болуы, негізінен, кек қайтару тілегімен түсіндіріледі. Автордың пікірінше, гендерлік зорлықтың уәждемелік шынайы себептері бар. Біріншісі – гендерлік стереотиптер ықпалы. Мысалға, артық көретін белгілердегі гендерлік айырмашылықтар (ұлдар үшін – күш, қуат, билік; қыздар үшін – жұмсақтық, мейірімділік, жайдары мінез) олардың әлеуметтік күтілімдеріндегі ерекшеліктерді негіздейді. Барлық

жастағы қыздар ұлдармен достық негізіндегі демократиялық қатынастар құруға тырысса (ұлдармен араласу субъектісі), ұлдар қыз баланы алдымен өзінің күші мен билігін көрсету үшін тартымды нысан ретінде қарастырады. Сонымен қатар, ұлдарға нәзік және биязы болуға рұқсат етпейтін әлеуметтік стереотиптер қарсы жыныс иесіне жағымды сезім білдіруге кедергі болады.

Екінші себеп – отбасы қатынастарының әсері. Автордың пікірінше, егер отбасы тәрбиесінде негізгі құрал кінәрат тағу, ұялту, қорқыту болса, бұл мектепте неғұрлым әлсіз және қорғансыз саналатын қыздарға бағытталған гендерлік зорлыққа айналады.

Үшінші себеп – мұғалімдердің оқушыларды жынысына қарай алалауы. Мұғалімдер қыздарға жақсы қарайды, оларды педагогикалық ықпалға ыңғайлы және көнгіш нысан ретінде ұнатады (олар мұқият, тәртіпті, айтқанды тыңдайды), оларға барынша жоғары баға қояды деген дәстүрлі пікір ұлдарда өзінің кемістігін, табыссыздығын сезінуді қалыптастырып, осы кемістігін қыздарға күш көрсету арқылы толтыруға итермелейді. Альфред Адлер кемістік кешенін осылай шамадан тыс толықтыруды артықшылық сезімі деп атады.

Төртінші себеп – бұқаралық ақпарат құралдарының ықпалы. Бейне, кино өнімі, компьютерлік ойындар ұлдар санасында маскулиндік стереотипті бекітеді, яғни, өмірде әлеуметтік табысқа жету үшін күш, билік, зорлық, қаталдық, айбар көрсету қажет деген ойды ұғындырады.

О.В.Прокументиктің зерттеулерінде де қоғамда үдеп бара жатқан құндылық-ережелердің нақты болмауы (жыныстық рөлдердің жіктелу жүйесінің өзгеруі), сонымен қатар, оқыту мен тәрбиелеуде, бір жағынан, «оқу-тәртіп» ұстанымының, екінші жағынан, «тұлғаға бағдарланған» ұстанымның орын алуы, сөзсіз, тұлға дамуы үдерісінде маскулиндік пен фемининдіктің қалыптасуы ерекшелігіне әсер етпей қоймайды. Автордың пікірінше, балалардың жыныстық-рөлдік ұғымдар мен құндылықтарды меңгеруі педагогтың «нұсқауымен» емес, мұғалімнің бала тұлғасының еркін және жауапты түрде өзін-өзі анықтауын қамтамасыз етуі арқылы іске асуы тиіс. Ол үшін балалардың басқаны қабылдау және түсіну, өзін-өзі қабылдау тәжірибесін жинақтайтынын ескеретін жынысаралық өзара әрекет жағдаятын құру қажет [12].

Теориялық талдауға сүйене отырып, біз бастауыш сынып жасындағы гендерлік сәйкестікті жыныстық-рөлдік әлеуметтенудің, ұл-қыздарды тәрбиелеудің, қарым-қатынастың гендерлік мәдениетінің дамуын саралаудың негізі деп қарастырамыз. Біз қазіргі қоғамда жынысқа тән мінез қасиеттерін тәрбиелеудің нақты шегі айқындалмағанын, мұның өзі адамды жыныстық айырмашылығына қарай «ұл-қыз», «бозбала-бойжеткен», «ер-әйел» тобына сәйкестендіру үдерісін қиындататынын болжам ретінде айтқанбыз. Бұл жайт қарым-қатынаста әріптес таңдауда, тұлға ретінде өзін-өзі анықтауда, әлеуметтік күтілімдерде, жоғары мансапқа жетуде белгілі бір жайсыздықтар туғызады.

Біздің пікірімізше, жыныстық және физикалық айырмашылықтар негізінде ұлдардың да, қыздардың да бойында өзін-өзі таныту және өзін-өзі дамытудың, өзінің орнын бекіту мен шығармашылықтың бірдей мүмкіндіктері бар екендігіне нық сенім орнату керек. Өзіне-өзі сенімді болу балаларда табиғатпен, өзінің ағзасымен, айналадағы адамдармен үйлесімді қатынаста болу қажеттілігін дамытар еді.

Ғылыми әдебиетті талдау жыныстық, жыныстық-рөлдік, гендерлік сәйкестену, рөлдік бірдейлік ұғымдарының мағыналары нақты анықталмағанын көрсетті.

Ғылыми әдебиетті талдау рөлдік бірдейлік әлеуметтік сәйкестіктің құрамдас бөлігі ретінде қарастыруға мүмкіндік берді, оны адамның жыныстық белгісі негізінде тұлғалық қасиеттерінің барлық жиынтығын ескере отырып, белгілі бір әлеуметтік топқа жататынын ұғыну деп түсіндіруге болады. Психологиялық категориалды аппаратқа бұл ұғым салыстырмалы түрде жақында енгізілген болатын, оның пайда болуы жыныстық-рөлдік көзқарастың рөлдік бірдейлікті қалыптастыру мәселесінде пайдалануының шектеулігін мойындаумен түсіндіріледі. Қазіргі кезеңде рөлдік бірдейлік ұғымы зерттеулерде кеңінен қолданылып, ескі термин жыныстық-рөлдік сәйкестікті ығыстырып, тұлғаның гендерлік мінездемелерінің әлеуметтік-мәдени шартын растайды. Осы уақытқа дейін ерлер және әйелдер сипатына жататынның бәрі жүйе түрінде гендерлік сәйкестікті құру материалы ретінде пайдаланылады.

Сара Хант Солтүстік Американың көптеген байырғы халықтары екі гендерлік рөлге ие болатынын ескертіп, қосымша гендерлік категорияларға жататындар, еркек пен әйел арасындағы айырмашылықтардан басқа, енді «екі рух» деп аталатынын айтады [13].

Біздің елімізде Ш.К.Беркимаева, К.Ж.Кожаметова, Г.Г.Соловьева, М.С.Юнусова, К.Ж.Тайшикова бастаған авторлар құрамы Қазақстан Республикасы білім беру жүйесіндегі гендерлік тұрғыны қарастыра отырып, Қазақстанда зияткерлік, бәсекеге қабілетті ұлтты қалыптастыруға бағытталған «XXI ғасыр педагогикасы» атты инновациялық гендерлік тұрғыны талқылаудың түрлі ғылыми әдіс-тәсілдері мен теориялық мазмұнын ұсынады [14].

Барлық авторлар бастауыш сынып жасында рөлдік сәйкестіктің қалыптасуын қиын мәселе деп танып, оның жыныстық жетілу кезеңінде күрделене түсетінін ескертсе де, осы мәселеге қатысты зерттеулер әлі де жеткіліксіз. Алып қарастырылған зерттеу жұмысымыздың басым бөлігі отбасының, мектептің, жақын ортаның, сонымен қатар әдебиеттің, теледидардың және басқа ақпарат көздерінің маңызы, бастауыш сынып жасынан жасөспірімдік кезеңге қарай түбегейлі өзгеріске ұшырайтын тұлғааралық өзара әрекеттің сипатына әсер етеді. Бұл ретте тұлғааралық өзара қарым-қатынаста қарама-қарсы жыныс өкіліне деген қызығушылықтың пайда болуы мен оның артуының маңызы қарастырылғанымен – аталған жайттар мен әлеуметтену жағдайларының бастауыш сынып оқушысының гендерлік сәйкестігінің түзілуіне әсері іс жүзінде аз зерттелген күйде қала береді.

Рөлдік бірдейлік анықтауға мүмкіндік беретін тәжірибелік әдістемелердің де жеткіліксіздігі айқын. Осы жайттар біздің аталған мәселені зерттеуімізге түрткі болды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Мухина В. С. (2003) Возрастная психология феноменология развития, детство, отрочество: Учебник для студ.вузов. 7 изд., стереотип. М.: Издательский центр «Академия». – 456 с.
2. Радина Н. К. (2003) Изучение гендерной идентичности методом фокус-группы // Практикум по гендерной психологии / под ред. И.С.Клециной. СПб. С. 243-255.
3. Baumeister R. F., Sommer K. L. (1997) What do men want? Gender differences and two spheres of belongingness: comment on Cross and Madson // Psychological bulletin. P. 38-44.
4. Божович Л. И. (2001) Проблемы формирования личности: Избр. психол. тр. / Под ред. Д.И. Фельдштейна ; Рос. акад. образования, Моск. психол.-соц. ин-т. 3-е изд. М. : МПСИ. С. 342-348.
5. Слободчиков В. И., Исаев Е. И. (2013) Психология развития человека. Развитие субъективной реальности в онтогенезе. Учебное пособие. Москва: ПСТГУ. - 242 с.
6. Алешина Ю. Е., Волович А. С. (1991) Проблемы усвоения ролей мужчины и женщины // Вопросы психологии. №4. С. 74-82.
7. Фрейд З. (1989) Введение психоанализ. М.: Наука 1989. С. 369-385.
8. Кон И. С. (1975) Половые различия и дифференциация социальных ролей // Соотношение биологического и социального. М. – 205 с.
9. Клецина И. С. (1998) Гендерная социализация. СПб.: Издательство РГПУ им. А.И. Герцена. – 92 с.
10. Штылева Л. В. (2001) Оценка эффективности гендерного просвещения педагогов как социальной технологии изменения профессионального сознания // Гендерный подход в дошкольной педагогике теория и практика. Ч.1. Мурманск. С. 58-67.
11. Дьяченко Т. (2001) Исследование причин гендерного насилия в школе // Интернет-материалы конференции по гендерным исследованиям. Мурманск.
12. Прокументик О. В. (1999) Становление полового самосознания в старшем дошкольном возрасте. Автореф. дисс. канд. психол. Наук. М. -23с. <https://www.dissercat.com/content/stanovlenie-polovogo-samosoznaniya-v-starshem-doshkolnom-vovraste>
13. Hunt S. (2017) An Introduction to the Health of Two-Spirit People: Historical, contemporary and emergent issues. National Collaborative Centre Aboriginal Health. <https://www.ccnsc-nccah.ca/docs/emerging/RPT-HealthTwoSpirit-Hunt-EN.pdf>
14. Беркимбаева Ш. К., Кожамметова К. Ж., Соловьева Г. Г., Юнусова М. С., Тайшикова К. Ж. (2011) Гендерный подход в системе образования Республики Казахстан. Алматы. –302 с.

Теоретические основы проблемы формирования гендерной идентичности в детском возрасте

Г.Б. Исмагамбетова, А.Ж. Аяпбергенова

Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
gulnur.daulova@mail.ru, ayapbergenova2710@gmail.com

В статье рассмотрены теоретические основы проблемы гендерного равенства. Даны теоретические обоснования психологическим особенностям поло-ролевой идентичности детей младшего школьного возраста и определения возможностей воздействия окружающей среды. Проанализированы основные теоретические подходы в исследовании гендерного развития детей младшего школьного возраста, в соответствии с которыми формируются такие личностные качества, как самооценка, вероятность социального насилия в зависимости от гендерных особенностей. Также описаны психологические особенности формирования гендерной идентичности детей младшего

школьного возраста, ее влияние на личностные черты детей. Определены психологические и социально-культурные факторы, влияющие на формирование гендерной идентичности детей младшего школьного возраста.

Ключевые слова: младший школьный возраст, гендерная идентичность, психологическая особенность, половая роль, гендерная особенность, половое созревание, влияние среды.

Theoretical foundations of the problem of gender identity formation in childhood

G. B. Ismagambetova, A. Zh. Ayapbergenova

Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan
gulnur.daulova@mail.ru, ayapbergenova2710@gmail.com

The article deals with the theoretical foundations of the problem of gender equality. Theoretical grounds are given for the psychological features of the Polo-role identity of primary school children and for determining the possibilities of environmental impact. The main theoretical approaches in the study of gender development of primary school children are analyzed, according to which such personal qualities as self-esteem, the probability of social violence depending on gender characteristics are formed. It also describes the psychological features of the formation of the gender identity of children of primary school age, its influence on the personal characteristics of children. Psychological and socio-cultural factors that influence the formation of gender identity of primary school children are identified.

Keywords: primary school age, gender identity, psychological peculiarity, gender role, gender peculiarity, puberty, influence of environment.

Редакцияға 13.11.2019 түсті.

6 - бөлім
ӨНЕР ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ

Раздел 6
ИСКУССТВО И КУЛЬТУРА

Section 6
ART AND CULTURE